

tifiering av nyet, vilket däremot Sjöborg gör: »Då Ny nämnes ensamt, har man afseende på Nyårs-Nyet, eller årets första Ny i Januari månad.» Han har rätt i princip, ett ensamt *ny* måste avse en alldeles bestämd nytändning, självklar för samtidens läsare. Det i särklass viktigaste nyet är emellertid inte årets första ny utan påsknyet, som avgör tidpunkten för årets största rörliga helg. Med utgångspunkt i påsknyet (1506: den 28 mars), inträffade Peters dödsdag den 4 april 1506. Ett liknande elliptiskt uttryck är **lauga : dahe** '(påsk)lördagen' på den nu försvunna minnesstenen G 171, också i Hejde kyrka. Mycket talar för att samme skrivare utformat båda texterna. Det underförstådda *sunnudagher* längre fram i gravskriften innebär också en medveten förkortning, som en dåtida läsare hade föga bekymmer med. Ordet **natum** i sammanhanget skall inte tas bokstavligt, det är vanligt i tideräkning och då liktydigt med 'dygn, dagar'.

Oklarheterna i de brutna textpartierna torde vara helt eliminerade med ovanstående resonemang, och det leder enligt min mening fram till en prioritering av de läsningar som grundar sig på att inskriften i sitt nuvarande skick är fullständig och innehållet det i huvudtexten ovan hävdade. G 170 är Gotlands yngsta bevarade självdaterande gravhäll med runor.

171. Hejde kyrka

Litteratur: L 1911, S 107, F 111. Ransakningar [1667] (hs F 19: 3 i Kungl. Bibl.), s. 149, tr. i Ransakningar efter antikviteter 2 (1969), s. 314; G. Wallin, *Analecta Gothlandica* 1 (dep. i Kungl. Bibl.), s. 686, 748, 1066; C. G. Hilfelning, *Resejournal* 1799 (hs Fm 57: 6 i Kungl. Bibl.), s. 140; N. H. Sjöborg, *Samlingar för Nordens fornälskare* 2 (1824), s. 26 f.; N. J. Ekdahl, *Resa på Gotland* 1826 (ATA), s. 35; *Kyrkoinventarium* 1830 (ATA); J. G. Liljegren, *Runlära* (1832), s. 167; P. A. Säve, *Reseberättelse* 1854 (ATA), nr 29, samlingen S 170 II (konvolut 62) i UUB; O. Carlén, *Blad ur Gotlands Historia* 1862 (ATA), s. 343, *Gotland och dess fornminnen* (1862), s. 265 f.; G. Stephens, *ONRM* 2 (1867–68), s. 711; E. Brate, *Fg. beleþes byrd* (i *Studier tillegn. Esaias Tegnér* 1918), s. 8 f., *Sverges runinskrifter* (1922, 2. oförändr. uppl. 1928), s. 97; O. v. Friesen, *Blyrullen från Alvastra* (i *Fornvännen* 1919), s. 122, *Anteckningar* 1923 (UUB), s. 135, ds i *Sveriges kyrkor*, *Gotland* bd 3 (1942), s. 267; J. Roosval, *Brantare tak* 1492? (i *Fornvännen* 1942, s. 303) med språkligt inlägg av Nat. Beckman; E. Svärdström, *Svensk medeltidsrunologi* (i *Rig* 1972), s. 85.

Avbildningar: Teckning i Wallin a. a. s. 1066; Hilfelning, teckning i a. a.; Ekdahl, teckning i a. a.; P. A. Säve, teckningar i a. aa. (kopia i Stephens a. a. och i C. Säve, *Runologiska anteckningar* 15 a, ATA).

Minnessten med medeltida runinskrift. Den är nu borta.

Inskriften noteras första gången i en osignerad och odaterad ransakning [1667]: »Vdj kiercken findis en liden steen Jnden for Sanghus dören Med Rune Bogstaffe Saa ledis: [uppteckning]», fig. 25. På tre ställen i Wallins *Analecta Gothlandica* finns inskriften redovisad, på s. 1066 förekommer t. o. m. en skiss av stenen (fig. 29) rubricerad »J Heide kyrkiodör till choret». De båda andra uppteckningarna har överskriften »Heide strax innan för Brudören» (s. 686). Här finner också C. G. Hilfelning den 1799 »liggande straxt vid ingången af Hejde kyrkas södra Chor-dör», fig. 26. N. J. Ekdahl betecknar den 1826 som »en illa huggen sten vid chordörren», fig. 27. Redovisningen i kyrkoinventariet 1830 lyder: »Runskriften å en vid Chordörren liggande Grafsten är oläslig.»

I reseberättelsen 1854 anges läget av P. A. Säve: »å golfvet vid Sakristie-dörren uti choret af Heide kyrka på Gotland». Är Säves uppgift riktig, skulle stenen ha flyttats. Av Hilfelings och Säves teckningar får man intrycket att inskriften anbragts i en redan befintlig golvsten, eftersom ristningens arrangemang skett med hänsyn tagen till den skada i stenytan som Säve utmärkt (fig. 30); »Stenens skada i N.Ö. hörnet är äldre än den sexradiga run-teckningen, hvilken den sål:s på intet sätt rubbat», skriver Säve. På en kopia av Säves teckning (förvarad i Carl Säves *Runologiska anteckningar* 15 a, ATA) betecknas den också mycket riktigt som »golfsten i choret vid sacristiedörren». Säves besök skedde den 24 juli 1854, samma dag som granskningen av gravstenen G 170 och klockan G 172 företogs.

Efter Säve har ingen sett stenen. Sannolikt har den förkommit i samband med de omfattande restaureringsarbeten, som utfördes vid mitten av 1800-talet och under senare hälften av samma århundrade.

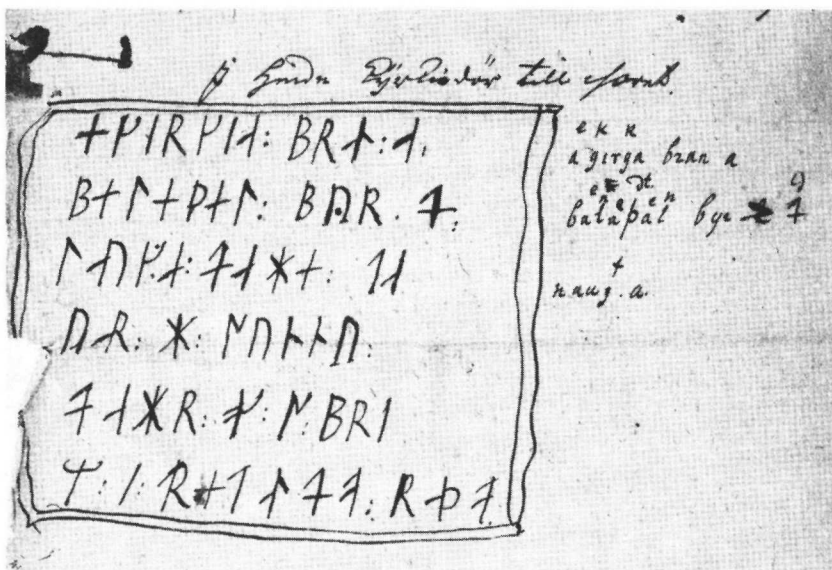

Fig. 29. G 171. Hejde kyrka. Efter teckning i G. Wallin, *Analecta* 1, s. 1066.

O. v. Friesen sökte den förgäves 1923, »var okänd för nuv. generation». Senare efterforskningar har också varit resultatlösa.

Grå kalksten enligt Helfeling och Säve. Längd 1:7 alnar, bredd 23 tum (Säve), storleken således ca 77×57 cm. Runinskriften har varit fördelad på sex parallella rader, runornas höjd ca 5 cm.

Inskrift (enligt P. A. Säve):

+ kirkian : brān : a : belepes : byrd : lauga : dahe : ta : uār : h : sunnu : tahr : ok : s :
 5 10 15 20 25 30 35 40 45
 prim : i : tretando : rapo
 50 55

»Kyrkan brann under en procession (eg. bildbärande) på (påsk)lördagen. Då var **h** söndag(sruna) och **s** prim(runa) i trettonde raden (på påsktavlan).»

Säve har inte kommenterat sin läsning, inte heller uttalat tvekan på någon punkt. Den överensstämmer i stort med äldre läsningar, bland vilka Helfelings och Ekdahls torde vara mest tillförlitliga. Således har **h**-runan genomgående den sällsynta formen med vågrät huvudstav, som dalruninskrifterna och enstaka isländska runinskrifter ger exempel på. En viss osäkerhet råder beträffande r. 29 och r. 40. Den förstnämnda har i allmänhet återgivits som **e** med samma utseende som övriga **e**-runor, där stingningen skett med ett litet tvärstreck på huvudstaven; hos Ekdahl liksom i en av uppteckningarna i *Analecta* (s. 686) dock som **a**. Sjöborg har **n**, men från hans återgivning kan bortses, då den inte grundar sig på självsyn och dessutom är grafiskt normaliserad. Carl Säve, som dock inte själv har granskat stenen, har resolut ändrat broderns 29 **e** till **n**, likaså 21 **d** till **p**, båda i anslutning till Liljegren (L 1911); ändringen av r. 29 har han dessutom grafiskt uttryckt på den kopia av broderns teckning som han ställde till G. Stephens' förfogande. Helfeling och Ekdahl har funnit r. 40 stungen (**d**); så är även fallet i Ransakningar och *Analecta*. Det är med hänsyn till den samstämmiga uppfattningen av r. 26 som **d** troligt, att P. A. Säve har misstagit sig beträffande r. 40.

Sammanfattningsvis är avvikelserna i äldre auktoritativa läsningar följande. Helfeling: 10 **i**, 15 **p** stungen med ett tvärstreck på huvudstaven, 40 **d**, 44 **ok** (ej binderuna). — Ekdahl: 3 **r** utelämnad, 24 **k**, 29 **a**, 40 **d**.

Fig. 30. G 171. Hejde kyrka. Efter teckning av P. A. Säve i Reseberättelse 1854.

Inskriften har bringat i erinran en tragisk händelse i kyrkans historia, branden 1492, det år då enligt kalendariet **h** var söndagsruna (=g söndagsbokstav) och **s** primruna (=II gyllental) i påsktabellens 13:de rad. Detta är innehållet i inskriftens början och slut.

N. H. Sjöborg är den som först har funderat över innebörden i runföljden 10–29, som han översätter med »belätens processionsdagar» och efter någon tvekan kommenterar: »För min del finner jag det mäst troligt, att här är fråga om, att kyrkan brann då Helgonsbilderna gjorde en högtidlig promenad i det gröna under Gångdagarna.» Årtalet räknar han felaktigt ut till 1397, samma som sedan går igen hos Carl Säve och G. Stephens.

J. G. Liljegren ger sin uppfattning i Runlära (1832), s. 167: »kyrkan brann lördagen i (Christi (börds) födelsetid eller Julen), då **h** (efter Lat. beräkningen G) war Söndagsbokstav och **s** (eller efter de andeligas beteckning XI) gyllental, i trettonde raden; d. ä. den 29 Dec. 1492». G. Stephens är inne på samma linje men anser, att bilden inte föreställer Kristus utan kyrkans skyddshelgon (»on the Anniversary of the Patron Saint of the Church»).

E. Brate finner i sin artikel »Fg. belepes byrd» 1918, att Liljegrens årtal är riktigt och ansluter sig till uppfattningen av **byrd** som 'börd, födelse', vilken han förbinder med en bild av Maria: »Då nu under detta samma år 1492 Marie födelsedag, 8 sept., inföll på en lördag, synes mig klart, att denna dag måste vara åsyftad». Han finner stöd för sitt antagande i en Mariaskulptur från Hejde i Statens Historiska Museum. (Se även Brate a. aa. 1922 och 1928.)

Under förberedelserna för utgivningen av Hejde kyrkas beskrivning i Sveriges kyrkor, Gotland bd 3 (1942), blev runinskriften åter aktuell. I ett utlåtande till Johnny Roosval gav Natanael Beckman sina synpunkter på inskriften, som i stort överensstämmer med Brates. Utlåtandet är i sin helhet återgivet i Roosvals artikel »Brantare tak 1492?» i Fornvännen 1942, s. 303 f. Det viktigaste avsnittet må citeras: »Ett nästan avgörande moment är dagens nordiska namn. Marie födelsedag heter på isländska *Burðar-*

dagr Mariu. Burðr betyder ju oftast födelse. Men det kan också, speciellt i sammansättningar, betyda bärande. Som välbekant är, ingick bärande i procession av ett helgons bild eller relikier i många fall i firandet av ett helgons dag. Att sådant förekom på Marias födelsedag, kan jag icke bevisa, men det synes i och för sig ganska sannolikt. Skulle något bevis för ett sådant bruk, eventuellt något bruk, som medförde eldfara, t. ex. genom bärande av ljus finnas, så kunde saken anses som nästan viss. Som säkert anser jag mig under alla förhållanden kunna fastslå, att inskriften i klara ord förlägger branden till år 1492. Datum d. 8 sept. är icke lika säkert men i hög grad sannolikt.» Brates och Beckmans tolkning kan låta bestickande men är inte invändningsfri. Mariadagen ifråga (Nativitatis Marie) torde aldrig ens i försvenskad text ha uttryckts på detta anonyma sätt, och inte heller fanns det någon rimlig anledning att i sådant sammanhang i lapidartext framhäva veckodagen för festen. Andra vägar måste prövas.

Huvudordet i runföljden 10–21 (**a : belepes : byrd**) är *byrð* f., verbalabstraktet till *bæra*, i dess ursprungliga betydelse 'bärande', i fornsvenskan visserligen bara belagt i sammansättningar (t. ex. *iarn-byrð*, *vitnis-byrð*). En sammansättning med fsv. *bilæte* n. (av mlt. *bilithi*) är, ehuru inte tidigare belagd, formellt möjlig. G 171 har två andra exempel på skiljetecken mellan sammansättningsled (**lauga : dahe** och **sunnu : tahr**). Bildbärande var ett viktigt inslag i kyrkliga processioner. Men bilden behöver inte nödvändigtvis vara en helgonbild, den kan likaväl vara ett krucifix. *Biletis-byrð* 'bildbärande' vore onekligen ett fyndigt folkligt ord för procession. Och det torde knappast vara för djärvt att ge texten tydningen: Kyrkan brann under en procession 1492.

Runföljden 22–29 **lauga : dahe** är dat. sg. styrd av samma preposition **a** som 11–21 **belepes : byrd**. Det står alltså att branden ägde rum en lördag. Bara en enda lördag i kalendariet kan motivera uteslutandet av varje närmare bestämning, den i särklass viktigaste, påsklördagen, som 1492 inföll den 21 april. En motsvarighet till detta sätt att uttrycka datum är runföljden **ny** för påsknyet i en annan runinskrift i Hejde, G 170. Tidsskillnaden mellan de båda inskrifterna är obetydlig, och texterna kan mycket väl vara formulerade av samma person.

För påskaftonen föreskrev den kyrkliga ritualen några viktiga benediktioner, benedictio ignis novi, eldvigningen, benedictio cerei, ljusvigningen, och benedictio fontis, dopvattensvigningen. Med dessa ceremonier, som förrättades i en följd på påskaftonens morgon var processioner förenade. I korthet tillgick eldvigningen så, att den nya elden frambringades och helgades utanför kyrkans yttre dörr. Den för ljusvigningen avsedda elden fördes sedan i procession genom kyrkan, som i övrigt var helt försänkt i mörker, fram till koret, där under bön och sång det stora påskljuset tändes och därefter altarljusen. Sedan skred processionen vidare till dopfunten innanför kyrkdörren, där dopvattensvigningen förrättades. Mera detaljerad kunskap i ämnet ger Hilding Johansson i sina arbeten Hemsjömanualen (Saml. o. stud. t. Svenska Kyrkans historia 24, 1950), s. 120 f., Bidrag till den svenska manualetraditionen (Lunds Univ. Årsskr. N.F. Avd. 1. Bd 47: 6, 1951), s. 65 f., samt artiklarna Eldvigning II och Ljusvigning i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (1958 resp. 1965). Det synes mig ligga nära till hands att förbinda branden 1492 med någon av dessa påskaftonens ceremonier, där elden naturligt spelade en farofylld roll.

Brandens orsak och omfattning känner man inte; den finns inte på annat sätt skriftligt dokumenterad. Ett notat i Wallins *Analecta* 1, s. 51, ger dock en antydning: »Kyrkan lär vara afbrunnen, ty de funnit i murén wid reparation brända balckar.» Kyrkan reparerades 1706. Byggnadshistorien är inte i alla detaljer klar, men Johnny Roosval har i sin anförda artikel i *Fornvännen* givit sin syn på det här aktuella problemet: »I kyrkan är bl. a. bevarade träskulpturer fr. början av 1400-talet och en storartad svit av glasmålningar fr. 1300-talets mitt eller senare hälft. Dessa bevisa att åtminstone ingen förhärjande brand rått i kyrkans inre. Glasmålningarna skulle då lidit skada. Troligare är en takbrand. Detta bekräftas av förhållandena ovan valven. Där finns rännor i murarna som utgöra lägen för försvunna takstolsdelar, det förklaras gott genom takbranden. Den troligen därefter nygjorda långhustakstolen är brantare än gotiska takstolar bruka vara på Gotland.» Misstanken ligger nära, att vid en sådan brand med yttre incitament just eldvigningen har varit orsaken.

Det har redan framhållits, att beröringspunkter finns mellan G 171 och G 170. Också den tredje Hejdeinskriften (G 172) torde ha en viss anknytning till G 171. Kyrkklockan anses av klockexpertisen vara gjuten 1493, samma år som runklockan i Sanda, eller tiden däromkring. Det är mycket möjligt, att också kyrkklockans tillkomst har sin orsak i branden 1492.

172. Hejde kyrka

Pl. 28, 29

Litteratur: L 1993, S 108, F 112, W 60. N. J. Ekdahl, Resa på Gotland 1826 (ATA), s. 35; Kyrkoinventarium 1830, 1921 (ATA); J. G. Liljegren, Runlära (1832), s. 165; J. G. Klingwall, Inbjudan att bivista Rectorsombytet vid Kongl. Gymnasium den 16 Juni 1838 (Visby 1838); P. A. Säve, Reseberättelse 1854 (ATA), nr 50 b, samlingen S 170 II (konvolut 62) i UUB; H. Hildebrand, Sveriges medeltid 1 (1898), s. 503; O. v. Friesen, Anteckningar 1923 (i UUB), s. 133, ds i Sveriges kyrkor, Gotland bd 3 (1942), s. 269; L. M. Holmbäck, Visby stifts kyrkklockor 2 (i Julhälsningar till Församlingarna i Visby stift 1958), s. 81; M. Åmark, Sveriges medeltida kyrkklockor (1960), s. 174 f.; E. Svärdström, Svensk medeltidsrunologi (i Rig 1972), s. 85.

Äldre avbildningar: P. A. Säve, teckningar i a. aa. (kopia i C. Säve, Runologiska anteckningar 15 a, ATA); L. M. Holmbäck, avklappning av runinskriften (i Holmbäcks ägo; foto i ATA); Åmark a. a.

Ringklocka med runinskrift. Den hänger i Hejde kyrkas torn och är ännu i bruk som kyrkans enda klocka.

Det var N. J. Ekdahl som 1826 först bragte inskriften till forskningens kännedom med en praktiskt taget korrekt uppteckning, fig. 27. I kyrkoinventariet 1830 registreras den summariskt som »Runskrift, oläslig». Kunskapen från Ekdahl går emellertid inte oväntat igen hos kyrkoherden, skolmannen och fornforskaren Jacob Gust. Klingwall (1786–1866) i dennes program för rektorsbytet vid Visby gymnasium 1838, där Hejde klockans inskrift återges i översättning som exempel på runornas användning på kyrkliga föremål. 1854 (den 24 juli) granskades klockan av P. A. Säve, 1923 av O. v. Friesen och 1944 av E. Wessén.

Klockans höjd med bygel 110 cm, utan 80 cm, diameter 98,5 cm. Kläppen är inte den ursprungliga. Klockan är av senmedeltida typ i tämligen grovt utförande. Skriftbandet på klockhalsen begränsas av dubbla vulstränder. Runorna är ristade i manteln och framstår på klockan upphöjda, rättvända. Läsningen sker från vänster till höger. Runornas höjd 6–7 cm. Strax nedanför skriftbandet finns ett gjutarmärke snarlikt det på Sandaklockan (G 184), vilken i de flesta andra avseenden liknar den i Hejde. Se vidare Mats Åmarks utförliga beskrivning, tekniskt och kulturhistoriskt, av de båda klockorna.

Inskrift:

+ **ingemar : ok olaf · de : svensko : men : tair : guto : tisa : klllo : alo**

»Ingemar och Olav, svenska män, de göto denna klocka helt och hållet.»

Till läsningen: Inskriften inledes med ett korsformigt skiljetecken. Runorna **a**, **n**, **t**, **d**, **o** har ensidiga bistavar. 3 **g** har vid huvudstavens topp och till höger därom en stor gjutklump, förmodligen orsakad av en stingning av runan (i formen) och urfall kring denna stingning. 4 **e** är stungen med ett litet tvärstreck, likaså 11 **e**, 14 **e**, 20 **e**. Ostungen är däremot 31 **i**. 5 **m** och 19 **m** har normalform. Efter 7 **ok** finns intet skiljetecken. Skiljetecknet mellan 9 **af** och 10 **d** består av endast en punkt, förhållandevis lågt placerad; en mycket liten ojämnhets snett ovanför i runbandet kan möjligen vara en ansats till en övre punkt i detta skiljetecken. 10 **d** är tydligt stungen med ett litet tvärstreck mitt på huvudstaven. 12 **s**, 16 **s** och 32 **s** har gotländsk form. Övre bistaven i 18 **o** är mycket tydlig, den nedre svagare. 22 **t** är icke stungen. 23 **a** har liten, högt placerad bistav. Bistaven i 25 **r** når ej ner till baslinjen.

Tidigare läsningar överensstämmer med ovanstående utom på några få punkter: Ekdahl (fig. 27): 3 **k**, 38–39 binderuna. – Säves (fig. 31) och v. Friesens läsningar helt korrekta. – Wessén: 10 **t**, 33 **e**.